

वाग्मतीभन्दा छिटो मर्छ, नारायणी

जनक अर्याल

सदियौं देखि शुद्ध र पवित्र मानिएको नारायणी नदी अहिले प्रदूषणको शिकार बनेर वाग्मतीकै बाटोमा हिँड्न थालेको छ । काठमाडौँका घरहरूबाट निस्कने तरल पदार्थका कारण उपत्यकामा वाग्मतीको पानीमा जैविक प्रदूषण धेरै छ तर नारायणी भने उद्योगहरूबाट निकलेको रसायनका कारण बढी प्रदूषित छ । पानीमा रसायनको मात्रा बढी भएमा नदीका जीव वनस्पतिहरू चाँडै मर्छन् । त्यसैले त अहिले भरतपुरमा रहेका विज्ञहरू वाग्मतीभन्दा नारायणी छिटो मर्छ भन्न थालेका छन् ।

भरतपुर नगरपालिकामा फोहरमैला व्यवस्थापन हेर्ने समाज कल्याण अधिकृत अनिल वाग्ले नारायणी नदी यति धेरै प्रदूषित हुनुमा जैविक (मानव मलमूत्र तथा अन्य सड्न सक्ने फोहरमैला) ढलभन्दा पनि औद्योगिक रसायन प्रमुख कारक रहेको बताउँछन् । उनी भन्छन्,- “जैविक प्रदूषणभन्दा औद्योगिक रसायनबाट हुने प्रदूषणको मात्रा सयौँ गुणा बढी हुन्छ ।”

भृकुटी पल्प एण्ड पेपर लिमिटेड, सुमी डिस्टिलरी, श्री डिस्टिलरी, त्रिशक्ति सोप एण्ड केमिकल इण्डष्ट्रिज, गोर्खा ब्रुअरी लिमिटेड लगायतका उद्योगबाट निस्केका औद्योगिक रसायनहरू सोझै नारायणी नदीमा मिसाइएका छन् । अधिकृत वाग्ले यी पाँचवटा उद्योगको औद्योगिक रसायनमात्र प्रशोधन गर्ने हो भने नारायणी नदीमा भएको ५० प्रतिशत प्रदूषण घटाउन सकिने बताउँछन् । वाग्लेको कथन छ, “नारायणी नदी सबैभन्दा बढी भृकुटी पेपर मिलको रसायनको कारण प्रदूषित भएको छ । सो उद्योगबाट निस्केको कागज बनाउन र रङ्गाउन प्रयोग हुने रसायन ज्यादै हानिकारक हुन्छ । जुन रसायन मिसिएको ढल त्यस उद्योगले सामान्य उपचारसमेत नगरी सोझै नारायणी नदीमा मिसाएको छ ।”

प्रदूषणकै कारण २० वर्षअघिसम्म नारायणी नदीमा खेल्ने गरेको डल्फिन (स्थानीय भाषामा छुस माछा) र अन्य दुर्लभ जलचरहरू अहिले देखिन छाडेका छन् ।

स्थानीय जङ्गबहादुर कुमाल आफूले १८-२० वर्षयता नारायणीमा डल्फिन नदेखेको बताउँछन्। उनी भन्छन्, “अहिले नारायणी नदी धेरै फोहर भयो। छुस (डल्फिन) मात्र होइन, आजभोलि त गोज (स्वच्छ र गहिरो पानीमा बस्ने एउटा माछाको जात) पनि देखिन छाडेको छ।”

२०५० सालको बाढीमा स्थानीय बोटहरूले नारायणी नदीमै गोज जातका माछा मारेका थिए। त्यसपछि अहिलेसम्म आफूले गोज माछा नदेखेको कुरा स्थानीय रामबहादुर बोटो बताउँछन्। उनका अनुसार नारायणी नदीमा अहिले डल्फिन र गोजमात्र होइन, यहाँ पाइने विभिन्न थरीका कछुवा र केही माछाकै प्रजाति पनि देखिन छाडेका छन्। रामबहादुर पुरानो कुरा सम्झदै भन्छन्- “२०४० सालतिरको कुरा हो, हिउँदमा डल्फिनले हामी चढेको डुङ्गा पल्टाइदिएको थियो। त्यही साल कछुवाले हाम्रो नयाँ जाल काटेर बर्बाद बनाइदिएको थियो।” उनी थप्छन्, “आजभोलि त माछा पनि त्यति पाइँदैन। पाइँएमा पनि पहिलेका जस्ता मीठा माछा पाइँदैनन्।”

नारायणीमा बढेको प्रदूषणको कारण जलचरहरूमात्र प्रभावित भएका छैनन्। यसको प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष असर यहाँको पानी खाने मानिस, पाल्तु जीवजन्तु र अन्य जङ्गली जीवजन्तुलाई पनि परेको छ। नारायणी प्रदूषणको प्रत्यक्ष प्रभाव यहाँको पर्यटन उद्योगमा समेत पर्ने निश्चित छ। यहाँका आन्तरिक र बाह्य दुवैखाले पर्यटन व्यवसायलाई यसले असर पार्छ। नारायणी नदीको जल खाएमा, नारायणीमा नुहाएमा वा यहाँको जल शिरमा छर्केमा पनि पाप नाश हुन्छ भन्ने धार्मिक विश्वास रहिआएको छ। वर्षेनी लाखौंको सङ्ख्यामा धर्मालुहरू नारायणी नदीमा स्नान गर्न आउँछन्। त्यसबाहेक चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज घुम्न र राप्ती तथा नारायणी (त्रिशुली) नदीमा जलविहार गर्न पनि वर्षेनी हजारौं पर्यटक यहाँ आउने गर्छन्।

“२०-२५ वर्षअघिसम्म पनि नारायणी नदीको पानी खान लायक थियो। हामी नारायणीकै पानी खाने गर्थौं। अहिले त चाडपर्वमा नुहाउन पनि घिन लाग्छ,” प्रसिद्ध धार्मिकस्थल देवघाटधाममा बस्दै आएका ७५ वर्षीय रामेश्वर उपाध्याय बताउँछन्। उनी नारायणी नदी फोहर भएकोमा चिन्ता व्यक्त गर्दै भन्छन्, “बूढेसकालमा तीर्थत्रत गर्न देवघाट आएको बाबु! फर्केर घरै जाउँ भने पनि मर्ने बेला भइसक्यो। खानलाई त सरकारी धाराको पानी खाउँला।”

नेपाल पर्यावरण संरक्षण तथा संवर्द्धन सङ्घ (इप्पन)का अध्यक्ष सुदर्शन प्रधान नारायणी प्रदूषणकै कारण नारायणी नदीमा रहने थुप्रै किसिमका जलचरहरू लोप भइसकेका र कतिपय लोप हुने क्रममा रहेको बताउँछन्। उनी अगाडि भन्छन्, “नारायणी नदीमा यही क्रमले प्रदूषण बढ्दै जाने हो भने अबको १० वर्षमा वाग्मतीभन्दा बढी प्रदूषित हुनेछ।” उनको कथन छ, “यसका निम्ति दुई-चार जनाको चासो र प्रयास भएर मात्र काम लाग्दैन, श्री ५ को सरकार स्थानीय प्रशासन, वातावरणप्रति चासो राख्ने सङ्घसंस्था र व्यक्तिको सामूहिक प्रयत्न हुनु जरुरी छ।

नारायणी नदीकै किनारका बोटे, माझी र मुसहरहरूको बीचमा काम गरिरहेका सामुदायिक विकास कार्यकर्ता सोमत घिमिरे नारायणी नदीमा मिसाइएका खुल्ला ढल र नाला, औद्योगिक रसायन, माछा मार्न प्रयोग गरिने विषादी, खेतबारीमा प्रयोग गरिएका कीटनाशक औषधी र मानव चापका कारणले दिनपरदिन बढ्दै गएका अन्य फोहरमैला नारायणी प्रदूषणको प्रमुख कारक रहेको बताउँछन् । उनी नारायणी नदीमा मिसाइएका पाँच-दशवटा ढललाई नियन्त्रण गरेमा मात्र पनि ५० प्रतिशतभन्दा बढी प्रदूषण घटाउन सकिने ठान्छन् । घिमिरेका अनुसार नारायणी नदी किनारमा रहेका बाक्ला बस्ती र बजार तथा नदी किनारमा रहेका उद्योगका नालीहरू प्रशोधन गरेर मात्र नारायणीमा झार्ने गरेमा पनि प्रदूषणको मात्रा निकै घटाउन सकिन्छ ।

अहिले यहाँका स्थानीय निकायहरूबाट पनि नारायणीमा बढ्दै गएको प्रदूषणप्रति चिन्ता व्यक्त गर्दै सो प्रदूषण घटाउने पहल हुन थालेका छन् । चितवन जिल्ला विकास समिति, भरतपुर नगरपालिकालगायतका स्थानीय सङ्घ-संस्थाको पहलमा हालै सम्पन्न “चितवन महोत्सव २०५७” मा नारायणी नदी प्रदूषण मुक्त बनाउन जनचेतना जागृत गर्ने उद्देश्यले श्रीमद्भागवत् ज्ञान महायज्ञसमेत सञ्चालन गरिएको थियो । सो महायज्ञबाट भएको अर्थ सङ्कलन नारायणी नदीको एकीकृत विकास र पर्यावरण सुधारको कार्यमा प्रयोग गरिने कुरा भरतपुर नगरपालिकाका मेयर हिमबहादुर पिया बताउँछन् । पिया भन्छन्, “नगरपालिका वा जिविस कुनै एउटा निकायले मात्र नारायणीको प्रदूषण रोक्न सम्भव छैन । त्यसैले हामी यहाँका स्थानीय निकायले यसको एउटा गुरुयोजना सहितको विस्तृत प्रतिवेदन तयार गर्न लागेका छौं ।” ♦